

מתוך סדרת הספרים "לב המועדים"

עלון לב המועדים

הלכות והליכות בענין מעריב ליל שבת

גליון יח

בשמירה לפי שאינה עיקר הברכה, אבל בגוף הברכה אע"פ
דהשבת היא השומרת מ"מ כיון שמצויים מזיקים בשבת יותר
מבחול לפיכך אין לדלג ע"ז בתוך הברכה (לבוש רסו ג).

טעם אחר: שכן רק ציבור אינו זקוק לשמירה אבל יחיד צריך
שמירה, וא"כ בחתימה שמתרחקת אל הכלל שומר עמו ישראל
לעד, והכוונה על כל כלל ישראל אין מזכירים שמירה, אבל
"ושמור צאתנו ובואנו" שקאי על כל יחיד ויחיד הצריך שמירה
יש לאומרו בשבת (מג"א רסו ע"פ הזוהר).

והטעם שגם ביו"ט משנים אע"פ שלא שייך טעם הנ"ל, מבואר
בפרי מגדים שכיון שמשנים את התפילה בשבת משנים גם
ביו"ט כדי שלא יבוא לזלזל ביו"ט שמתפללים כתפילת יום חול
(מ"ז רסו סוף ס"ק א).

בדיונו – שכח ואמר "שומר עמו ישראל לעד" כחול, נזכר תוך
כדי דיבור אחר תיבת לעד יאמר מיד הפורש וכו', שהה תוך
כדי דיבור (כדי שאילת שלום עליך רבי ומורי) מעת שסיים
שומר עמו ישראל לעד, אינו חוזר (משנ"ב רסו ס"ק א). **והטעם**
משום דאמר רב שלום גאון שבישיבה לא היו משנים (כל בו לו)
סיים בחול הפורש סוכת שלום כמו בשבת, אין צריך לחזור
(הגרשו"א שמירת שבת כהלכתה הערה א).

אמירת פסוק "ושמור בני ישראל את השבת"

יש שנהגו לומר לפני קדיש את הפסוק (שמות לא טז) "ושמור
בני ישראל את השבת", **והטעם:** לומר שאם ישראל שומרים
את השבת אינם צריכים שמירה (מור רסו א).

אמר רב חסדא אמר מר עוקבא כל המתפלל בערב שבת
ואומר ויכלו שני מלאכי השרת הולכים לו לאדם מניחים
ידיהם על ראשו ואומרים לו (ישעיה ו) "וסר עונך וחסאתך
תכפר" (שבת קט, ב).

הטעם שאין אומרים והוא רחום

תפילת מעריב פותחת בגרנו ואין אומרים והוא רחום כמו בחול,
והטעם: לפי שהוא תחינה ואין אדם מתפלל על צרכיו בשבת
שלא יתעצב על ידי זה ואסור להתעצב בשבת (כל בו, רוקח מט).
והטעם שאומרים זאת בפסוקי דזמרה, ובסדר קדושה אף
בשבת, משום דהוי דרך שבת (שערי תשובה רסו ס"ק ג).

טעם אחר: לפי שפסוקי "והוא רחום" נתקנו לאומרם לפני
תפילת ערבית כנגד איברי תמיד של בין הערביים, שכיפרו על
עוונות היום וקרבו בערב, ולכן בשבת שלא קרבו אברים של
חול אין אומרים והוא רחום (כל בו סימן כח).

טעם אחר: לפי ש"והוא רחום" נתקן כנגד ל"ט מלקות כמבואר
בסימן רלו ולא ראוי לומר זאת בשבת (מור רסו א).

טעם אחר: לפי שניתקן לאומרו בחול מפני פחד הגהינום ואילו
בשבת אין פחד גיהנום לפי שהגיהנום שובת בשבת (זוהר הקדוש
פרשת תרומה דף קל קל"ה).

ברכת השכיבו

משנים הסיום של ברכת "השכיבו", והטעם שלא מסיימים כביום
חול "שומר עמו ישראל לעד" כדאיתא במדרש שבשבת אין
צריך שמירה לפי שהשבת היא השומרת על ישראל (מור רסו
א). **והטעם שמזכירים שמירה כשאומרים "כי אל שומרנו"** לפי
שאינו דומה תוך הברכה לחתימה, שבחתימה אין חותמים

טעם אחר: לפי שאם ישראל משמרים שתי שבתות מיד נגאלים והשכיבנו הוי "נאולה אריכתא" לכן תקנו אחר השכבנו לומר זאת (מ"ז רס"א)

הטעם לנוהגים שלא לומר פסוק זה: מחשש להפסק בין "השכיבנו", שהיא נאולה לתפילת שמונה עשרה (מעשה רב להגד"א סימן סז).

אתה קדשת ... לשמך – אנשי כנסת הגדולה הוסיפו בכל תפילה מענינה, והיינו בלילה שהוא זמן כניסת השבת מזכירים קדושת השבת ומעשה בראשית, ולכן אומרים "אתה קדשת... תכלית כל מעשה שמים וארץ" מפני שתכלית כל הימים הם השבת (ווי השבת). ותפילה זאת תקנו כנגד "שבת בראשית",

בדינו – וצריך להפסיק בין "לשמך" ו"תכלית", והטעם: כדי שלא יהא בחזור למעלה ח"ו כלומר כאילו תיבת תכלית היא הסבר לתיבת שמך ונמצא אומר כאילו שיש תכלית לשמו של הקב"ה (אבודרהם, משנ"ב רס"א).

"ויכלו השמים והארץ"

והטעם באמירת "ויכלו" "אמר רב המנונא כל המתפלל ואומר ויכלו, כאילו נעשה שותף לקדוש ברוך הוא במעשה בראשית שנאמר "ויכלו" אל תקרי ויכולו אלא ויכלו, כביכול הקב"ה והוא (טור רס"א). וצריך להפסיק בין "ויברך אלוקים" ל"את" (כל בו, משנ"ב רס"א). והטעם שלא ידבק האותיות וישמע כאומר מת במקום את (משנ"ב שם).

טעם אחר: אומרת הנמרא (שבת קיט). כל המתפלל בערב שבת ואומר ויכלו שני מלאכי השרת הולכים לו לאדם מניחים ידיהם על ראשו ואומרים לו (ישעיה ו) "וסר עונך וחטאתך תכפר". ביאור הדבר לפי שעל שבועות עדות כתוב (ויקרא ה א) "אם לא יגיד ונשא עונו" וכיון שאמר ויכלו והעיד עדותו אומרים לו מלאכי השרת "וסר עונך" שהיה לך אם לא היית אומר, ואח"כ מברכים אותו "וחטאתך תכפר" (כל בו סימן לה).

אלוקי נצור: בסיום שמונה ע"א אומרים "אלוקי נצור" והטעם שאומרים זאת אע"פ שקימ"ל שאין מבקשים בקשות בשבת מ"מ כיון שנהגו לומר זאת ביום חול זה נחשב כסדר התפילה (ערוך השולחן רס"ב).

חזרת הש"ץ במעריב

במעריב חזר הש"ץ בברכה אחת מעין שבע הברכות שבתפילה, והיא נקראת ברכה מעין שבע,

חזרת הש"ץ במעריב – היא כנגד שבת בראשית (כל בו לה).

והטעם בחזרת הציבור ב"ויכלו" – משום יו"ט שחל בשבת, שמתפללים תפילת של יו"ט אתה בחרתנו ולא אומרים "ויכלו" בשמונה עשרה, לכן תקנו לומר זאת לאחר התפלה ומשום כך תקנו לומר כן בכל שבת (פסחים קו, א בתוד"ה זוכרהו).

טעם אחר: כדי להוציא את מי שאינו יודע (טוש"ע רס"ח ז).

טעם אחר: לפי שבזמנם בתי כנסיות שלחם היו בשדות והיה סכנת מזיקים בדרך, ובשביל המאחרים לבוא שלא ישארו יחידים בבית הכנסת, תיקנו שיחזור הש"ץ בברכת מעין שבע כדי שבעוד שהש"ץ מאריך בה יסיימו גם הם את התפילה ויחזרו כולם יחדיו, ואף שעתה אין לנו סכנה אומרה הש"ץ משום מנהג אבותינו (שבת כד, ב, טור לבוש רס"ח).

הטעם שלא תקנו בחול תפילה קצרה

לפי שבשבת יותר שכיחי מזיקים מבחול.

טעם אחר: שנים בחול תקנו לומר י"ח פסוקים (ברוך ה' יום יום) וברכת יראו עינינו, כנתבאר בסימן רלו (לבוש רס"ח).

טעם אחר: לפי שבחול היו עסוקים במלאכתם ומתפללים ערבית בבתיהם (רש"י שבת כד, ב ד"ה משום סכנה).

הטעם שלא תקנו חזרת הש"ץ ביו"ט

י"ל לפי שביו"ט יכול להדליק האש ע"י אש אחרת ולקחת אבוקה בידו שמסלקת המזיקים לכן אין חשש מזיקים כמבואר בגמ' בברכות (מג, ב) שאבוקה מסלקת מזיקים, משא"כ בשבת שא"א להדליק אש יש חשש מזיקים (ר' נטרונאי גאון).

טעם אחר: לפי שביו"ט אין באים לבית הכנסת לפי שעוסקים במלאכת אוכל נפש (א"ר רס"א מז).

טעם אחר מדוע תקנו ויכלו בחזרת הש"ץ: כדי שיאמר כל אדם ג"פ ויכלו א. בתפילה בלחש ב. בחזרת הש"ץ ג. בקידוש, (רוקח בשם המדרש עיין א"ר).

טעם אמירת ויכלו שלשה פעמים

כנגד ג' עולמות עולם עליון, עולם אמצעי, עולם תחתון (צור המור בראשית ב ב פסוק וישבות).

טעם אחר: לפי שיש חיוזק הדבר בג' פעמים (רבינו ירוחם הובא בא"ר רסח ז).

טעם אחר: שמא שכח בתפילה לכן אומרו בקידוש (רוקח סימן נז הובא בא"ר רעא יט).

טעם אחר לפי שכל האומרו ג"פ יש לו כפרה לפי שבויכלו נאמר ג"פ "אשר", ובפרשת פרה אדומה כתוב ג"פ אשר, להורות שהאומר ג"פ מתכפר, לפי ששניהם שקולים כאחד בשם שפרה מכפרת כך שבת מכפרת, וזהו שאמרו אם ישמרו ישראל שבת אחת מיד נגאלים (כל בו סימן לה).

בדינו – יאמר בקול רם ומעומד, והטעם: משום ברוב עם הדרת מלך, וטוב לומר עם הציבור.

הטעם בעמידה – לפי שבאמירה הזאת אנו מעידים להקב"ה על מעשה בראשית, וכתוב (דברים יט יז) "ועמדו שני האנשים" ודרשינן (שבועות ל, ב) אלו העדים שצריכים להעיד ביחד ומעומד, ולכן גם באמירת ויכולו צריך לעמוד ולומר יחד (טור רסח).

יום א' דפסח שחל בשבת אין אומרים ברכת מגן אבות

והטעם לפי שנתקן משום המזיקים וליל פסח הוא ליל המשומר מן המזיקין דכתיב (שמות יב מב) ליל שימורים הוא לה' (כל בו לה).

דיבור בשעת חזרת הש"ץ – אין לדבר בשעת שאומרים "ויכלו השמים" ולא בשעה שאומר החזן ברכת "מעין שבע" והטעם: על פי המעשה שמובא בטור מעשה בחסיד אחד שראה חסיד אחר במותו (בחלום) ופניו מוריקות, אמר לו מדוע פניך מוריקות, אמר לו מפני שהיתי מדבר בשעה שהציבור היו אומרים "ויכלו" ובשעה שאמר הש"ץ "מגן אבות", "וביגדל" (טור רס"ח בשם ספר חסידים סימן נח).

דינו – לכתחילה יש לאומרו בשנים ומעומד ובקול רם כעדות וכן דעת הגר"א והמשנ"ב, ומיהו החזו"א (או"ח סימן לח ס"ק ו) כתב שאין להדר אחר שנים אף לכתחילה אם לא אמרו בציבור ויאמרנה ביחידות והטעם: הנראה כמעמיד עדים על מעשה בראשית.

ברכת אבות קצרה, ברוך הוא וברוך שמו – נראה דצריך לומר ברוך הוא וברוך שמו ככל חזרת הש"ץ.

"ברוך אתה ה' וכו' ומסיים "קונה שמים וארץ" – והטעם: על שם שביום השביעי השלים מלאכתו וקנה שמים וארץ (אבודרהם ערבית של שבת).

קונה שמים וארץ – הטעם שאין עונים אמן בסיום הברכה "קונה שמים וארץ", לפי שהכל ברכה אחת היא עד "מקדש השבת" והוי אמצע הברכה, (מסגרת השולחן, א"ח ספינקא ס"ק יח).

כריעה בגרון אתה – בברכת מעין שבע יש לכרוע בתחילת הברכה בשם שכורעים באבות אע"פ שאין כריעה בסוף, כדברי הזכר יהוסף (ח"ב סימן צ) (הגר"ש אלישיב פניני הלכה ה עמוד פד). ויש שאין כורעים בברכה זו (שו"ת בצל החכמה, זה השולחן ח"ב רסח).

דין יחיד – יחיד אין אומר ברכת מעין שבע, והטעם: לפי שתקנו חזרה לציבור מפני המאחרים וטעם זה לא שייך ביחיד. ורבים אם אחרו לסיים שמו"ע ורוצים לחזור ולומר הרשות בידם ויאמרו בלי ברכה תחילה וסוף (שו"ע רסח ח).

ברכת מעין שבע ("מגן אבות") – הטעם שנקראת כן, לפי שיש בה קיצור של שבע ברכות שמתפללים בתפילת שמונה עשרה. ואלו הם: "מגן אבות" כנגד "מגן אברהם", "מחיה מתים" כנגד "מחיה מתים", "האל הקדוש" כנגד "האל הקדוש", "המניח לעמו" כנגד "רצה במנוחתינו", "לפניו נעבוד" כנגד "רצה", "ונודה לשמו" כנגד תפילת "מודים", "אדון השלום" כנגד "שים שלום" (אליהו רבה בשם אבודרהם).

אמירת הציבור מגן אבות – יש שנוהגים לומר הציבור "מגן אבות" יחד (שו"ע רסח ח). והטעם: כדי שלא יבואו לדבר בתפילה, טעם אחר: לצאת ידי שיטת המובא בב"י דסוברים דגם יחיד אומר מגן אבות (יפה ללב הובא בחיי משה סח ט).

מנהג הגר"א שאין הציבור אומרו כלל לפי שברכה זו נתקנה עבור הש"ץ בלבד (באור הגר"א או"ח רסח ס"ק ט, מעשה רב קמז).

עמידה בשעת אמירת מגן אבות – יש לעמוד בברכה זו, והטעם: דברכה זו היא במקום שבע ברכות של שמו"ע (שו"ת רבבות אפרים עמוד קסט, בשם שבלי הלקט).

שם ה' בברכה – והטעם שלא מוזכר שם ה' בברכה מעין שבע אע"פ שקמ"ל (ברכות מ, ב) כל ברכה שאין בה שם ה' אינה ברכה, לפי ש"האל הקדוש" שאומרים בברכת מעין שבע הוא כמו מלכות, ובעשרת ימי תשובה צריך לומר המלך הקדוש (ערוה"ש תד ב, מהר"ם מרוטנבורג).

והטעם שיו"ט ור"ח וחנוכה ויו"כ שחל בשבת אין מזכירים במגן אבות של המאורע

שזו נתקנה רק בשבת מפני הסכנה ואלמלא שבת לא היה ש"ן יורד לפני התיבה, ואינה מעיקר חיוב תפילה, ונמצא שלא נתחייב בה היום כלל (שבת כד, ב, לבוש מנהגים כט, סדר ר"ע גאון קסד, משנ"ב תרי"ט ס"ק יא).

עלינו לשבח – בסיום כל תפילה משלושת התפילות אומרים עלינו לשבח, ותיקנו יהושע בשעה שכבש את יריחו, והטעם: לתקוע בלבנו קודם שנפטרים לבתינו יחוד שמו הגדול (ב"ח).

ברכו בסוף התפילה – אין אומרים "ברכו" בסוף תפילת מעריב, שכן הטעם שאומרים בחול "ברכו" הוא מפני המאחרים ובשבת כולם מגיעים לפני ברכו, ובנוסף ספרד אומרים ברכו גם בשבת (שו"ע קלג י).

תפילת שמונה עשרה

הטעם ששינו את תפילת שמו"ע של שבת, שמא יצטרך לאחד מהבקשות של התפילות האמצעיות, ועל ידי התפילה יזכר בצרותיו ויתעצב, ושבת נתקנה לעונג ולמנוחה ולא לצער (מדרש תנחומא ר"פ וירא, כל בו לז).

טעם אחר: מפני כבוד הציבור לא הטריחו את הציבור (הלכות קמנות ח"א ס"ב).

הטעם שתקנו שבע ברכות, כנגד שבע קולות שאמר דוד המלך על המים וזהו שאמר (תהילים קיט) "שבע ביום הללתיך ביום" והביאור "שבע ביום" איזה יום, יום השביעי (ברכות כט. כל בו לז).

טעם אחר: כדוגמת חתן בחופתו שמתברך בשבעה ברכות (סידור בית יעקב ערבית לשבת).

ומה ראו חכמים לתקן תפילות של שבת שונות זו מזו וביו"ט

תקנו רק תפילה אחת, שחרית מנחה וערבית,

לפי ששבת נקראת כלה והקב"ה החתן וזה רמזו בסדר התפילות

ערבית ליל שבת: "אתה קדשת" כנגד קידושין של חתן וכלה.

שחרית: "ישמח משה" כנגד השמחה שמשמח החתן את הכלה.

מוסף: יש שמבארים משום תוספת כתובה, ויש שמבארים על שם הקרבנות שהם כעין סעודת חתן וכלה.

מנחה של שבת: "אתה אחד" כנגד היחוד שמתיוחד החתן עם הכלה (אבודרהם ערבית של שבת).

ביאור אחר: ג' תפילות של שבת רומזות על ג' שבתות

ערבית: כנגד שבת בראשית, כמו שמבואר במטבע התפילה "אתה קדשת את יום השביעי" וכו', וכן ויכולו השמים וגו'

שחרית: "ישמח משה" כנגד שבת שניתנה בה תורה.

מנחה: "אתה אחד" כנגד שבת שלעתיד לבוא (תשב"ץ רלב').

בא"ה מקדש השבת

הטעם שאין מסיימים "מקדש ישראל והשבת" כמו ביו"ט, מפני שהשבת קדמה לישראל שנאמר (שמות לא יז) "כי ששת ימים עשה ה' את השמים... וביום השביעי שבת וינפש" (שמות מז כט) "ראו כי ה' נתן לכם את השבת" שהיתה כבר (אבודרהם ערבית של שבת).

טעם אחר: לפי ששבת קביעא וקיימא, משא"כ יו"ט תלוי בישראל מתי יקדשו את החודש (ברכות מט. רש"י שם ד"ה מקדש).

הטעם לשינוי נוסח הברכה שכליל שבת אומרים "וינוחו בה", וביום "וינוחו בו", ובמנחה "וינוחו בס", לפי שליל שבת היא תחילת היממה מבקשים עליה "וינוחו בה" – בכל היממה, ביום השבת מבקשים רק על היום שנשאר לכן אומרים "וינוחו בו" – ביום השבת, ובמנחה שחלפה לה השבת הבקשה היא על השבתות הבאות ולכן אומרים "וינוחו בס" – על השבתות הבאות (מג"א בא"ה ס רסה סידור הגר"א).

טעם אחר: משום שבתורה שבת נקראת בלשון זכר ובלשון נקבה כתוב (שמות לא יד) "כי קודש היא לכם מחלליה מות יומת" "מחלליה" לשון נקבה, וכתוב בפרשת ויקהל (שם ב) "וביום השביעי... כל העושה בו מלאכה" "בו" מלשון זכר וכן כתיב (שם כח) "זכור את יום השבת לקדשו" "יום" מלשון זכר, וכתוב (ישעיה נז ב) "שומר שבת מחללו" "מחללו" מלשון זכר, לכן בלילה שמובא בתורה מלשון נקבה אומרים "בה" וביום שתמיד נאמר מלשון זכר אומרים "בו" ובמנחה שהיא סמוך לערב אומרים את שניהם "בס" (ערהו"ש רס"ח י"ד).

טעם אחר: ליל שבת הוי ככלה בבית אביה שעיקר השמחה היא בה, וביום השמחה היא כמו כלה בבית חמיה שעיקר השמחה היא בחתן ולכן אומרים בו, ובמנחה שווים שניהם ולכן אומרים וינוחו בס (שירי כנה"ג הגה"ט ס"ב).